

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ Л. ШЕСТОВИМ ФІЛОСОФСЬКИХ ІДЕЙ Л. ТОЛСТОГО

© Савельєв Віктор, 2012

На основі докладного аналізу текстів Л. Шестовим досліджено його рецепцію філософських ідей літературно-художньої та публіцистичної спадщини Л. Толстого. Доведено, що обом мислителям властиве споріднене ставлення до релігії та подібне відчуття релігійності.

Ключові слова: життя, мистецтво, моральність, проповідь, релігійність.

Viktor Savelyev. L. Shestov's interpretations of the philosophical ideas of Leo Tolstoy

The author of the paper investigates the reception of L. Shestov of the philosophical ideas of literary-artistic and sociopolitical heritage of Leo Tolstoy on the basis of the circumstantial analysis L. Shestov's texts. It's been demonstrated that both authors share similar attitude to religion and religiosity.

Key words: life, art, morality, preaching, religiosity.

„Насправді, філософи, хоч ніколи і ніде цього не розповідають, набагато більше цінують свої індивідуальні переконання, ніж загальну і обов'язкову істину”.

Лев Шестов

Мета роботи – дослідити на основі творів Л. Шестова інтерпретації ним літературно-художніх і філософських позицій Л. Толстого та спорідненості певних ідей, світовідчуття і релігійності Л. Толстого у релігійній філософії самого Шестова.

Актуальність цієї проблематики визначається значним впливом творчості Шестова на філософію постмодернізму. Про інтерес до спадщини цього мислителя у вітчизняній і зарубіжній філософській думці переконливо свідчать як активне перевидання в останні роки творів Шестова [8–11], так і новітні дослідження його творчості [1; 4–7]. Так, китайський дослідник Сюй Фэнлінь у 2007 р. опублікував роботу “Смысл “библейской философии” у Льва Шестова” [6]. У 2010 р. науковий співробітник Женевського університету (Швейцарія) Женев'єва Пірон презентувала книгу “Leon Chestov, philosophe de deracinement” (“Лев Шестов, філософ безґрунтовності”), джерелом для написання якої були матеріали з архіву Шестова, що зберігається в Сорбонні (Париж, Франція) [4]. У книзі Ж. Пірон велику увагу приділила висвітленню маловідомих сторінок спілкування Шестова з поважними письменниками і філософами Європи – Жоржем Батаєм, Едмундом Гуссерлем, Альбертом Ейнштейном, Андре Жидом, Андре Майо, Томасом Манном, Мартіном Хайдеггером, Максом Шелером.

Визначення нерозроблених раніше складових проблеми. Аналіз минулих і нових досліджень творчості Шестова дає змогу зробити висновок, що в них не приділено належної уваги питанням інтерпретації Шестовим філософських поглядів Л. Толстого. Відомо, що Шестов, окрім численних згадувань та зауважень про ідеї Толстого в різних книгах і статтях, присвятив розгляду ідейної спадщини великого письменника спеціальні праці – “Добро у вченні гр. Толстого і Ніцше (філософія і проповідь)” (1902) і “Руйнівник і творець світів (З приводу 80-річного ювілею Толстого)” (1908).

Сьогодні значна частина феноменальних прозрінь Толстого стосовно людської природи, суспільного життя та перспектив майбутнього розвитку цивілізації отримали свої виразні

підтвердження. Так, релігійність в країнах Старого Світу з кожним роком все більше набуває характеру персоналізму, а конфесійна визначеність і обмеженість розмиваються і стають невиразними. Ірраціоналізм дій великих мас людей помножений на абсурд індивідуального налаштування так званих лідерів; трагічне протиставлення бентежної людської індивідуальності “загальноприйнятим” (отже, особисто нікому не придатним) нормам моралі, непротивлення злу сили, прощення ближнього та набуття в такий спосіб особистісного спасіння – усі ці ідеї і явища, окреслені в творах видатного письменника, стали “випереджаючим відображенням” ідей гандизму, екзистенціалізму, неофрейдизму. З огляду на це, звернення до ґрунтового дослідження релігійно-філософських поглядів як Л. Толстого, так і самого Л. Шестова, дає змогу віднайти джерела сучасних змін у царині духовності і завдяки цьому глибше зрозуміти духовні процеси, що відбуваються у новітній європейській спільноті.

Щоб чітко усвідомити особливості інтерпретації ідейної спадщини Толстого у творах Шестова, слід стисло розглянути специфіку інтерпретації Шестовим літературних і філософських текстів, яка ще за його життя отримала від його партнера по філософських суперечках протягом багатьох років М. Бердяєва назву “шестовізація”. Значення цього терміна сам Шестов так пояснює у бесіді зі своїм близьким приятелем Б. Фонданом: “...Він (Бердяєв – В.С.) завжди докоряв мені у шестовізації авторів, про котрих я говорю. Він стверджував, що ані Достоевський, ані Толстой, ані Кіркегард ніколи не говорили того, що я змушую їх говорити” [3, с. 58].

Наведеного пояснення явно недостатньо для того, щоб в належний спосіб зрозуміти усю якісну специфіку “шестовізації”. Для виразнішого розуміння феномену “шестовізації” доцільно звернутися до метафори “єдиної книги”, яку В. Хлебніков використовував для дескриптивного аналізу моделі Всесвіту як варіативності (або відповідно до постмодерністської термінології Ю. Крістєвої – “інтертекстуальності”) природних і соціально-культурних “текстів”, які сприймаються імпліцитно. Слід особливо підкреслити, що світ, згідно з уявленням Хлебнікова, – це “текст”, або, за визначенням Р. Барта, – “інтертекст”. Читач не може залишатися цілком байдужим стосовно тексту, а тому він сприймає певний текст або як читач-споживач, або як читач-співавтор, котрий пропускає конкретний текст крізь призму власного досвіду, який істотно впливає на інтерпретацію материкового смислу, первісно закладеного у цей текст автором. Отже, “шестовізація” означає підхід до тексту з позиції читача-співавтора. Докази на користь подібного твердження доволі легко відшукати у літературно-філософських текстах самого Шестова.

Так, у праці “Достоевський і Ніцше (філософія трагедії)” Лев Ісакович наводить таке судження А. Шопенгауера: “Необхідною умовою розуміння як поезії, так і історії, постає власний досвід: бо він служить немов словником тієї мови, якою вони говорять” [10, с. 408]. Цей принцип А. Шопенгауера філософ реалізує в інтерпретації текстів доволі часто, що інколи приводить до діаметрально протилежного трактування їх смислу стосовно його дослівного викладу. Доволі показовим є також зауваження Шестова про джерело проникливості ніцшеанських суджень, яке дає змогу чіткіше з'ясувати передумови формування герменевтичної методології “шестовізації”. Воно міститься у книзі мислителя “Добро у вченні гр. Толстого і Ніцше (філософія і проповідь)”. Автор, маючи на увазі Ніцше, пише: “Він навчився там розрізняти, де інші нічого не бачили. Але звідки взялась в людині, котра жила за „сімома усамітненнями”, така своєрідна проникливість? Вочевидь – джерело одне: він знаходив у інших те, що бачив в собі” [10, с. 216]. Філософські тексти Шестова не залишають сумніву у тому, що саме йому була притаманна ця проникливість, яка бере свій початок із зазначеного джерела, і яку він приписував Ніцше.

За допомогою застосування, запропонованого У. Еко, концепту “інтертекстуального діалогу”, стає можливим представити “шестовізацію” також як гру смислу, що здійснюється через гру цитатами і гру цитат. Шестов творить текст з рухомою (“карнавальною”, за М.М. Бахтіним) структурою, що реалізується всередині мови. Внаслідок цього запровадження цитат у материковий текст не приводить до того, що зовнішні запозичення з текстів інших авторів виступають стосовно стрижневого смислу материкового тексту як сторонні, навпаки, вони стають іманентними компонентами цього тексту.

Мислитель створює мову суб'єктивності, впроваджує імперсональний персоналізм в інтерпретацію художніх, драматургічних та власне філософських текстів, від яких він переважно відштовхувався у своїх роздумах. Шестов знімає з літературних персонажів маски буденності і оголює трагічне обличчя самого автора, котрий їх створив.

Зазначені особливості “шестовізації” текстів слід постійно тримати у полі зору, аналізуючи його виклад та оцінку релігійно-філософських ідей Толстого. Насамперед варто відзначити, що Шестов вважає Толстого безумовно філософом “в найкращому і найшляхетнішому смислі цього слова” [10, с. 246]. У роботі “Добро у вченні гр. Толстого і Ніцше (філософія і проповідь)” мислитель, на перший погляд, в парадоксальний спосіб зближує філософські погляди Толстого з філософією життя Ф. Ніцше. На думку Шестова, філософія бере початок у постановці питань про місце і призначення людини в світі, про її права і роль у Всесвіті, а саме цим питанням присвячений твір Толстого “Війна і мир”. У ньому великий письменник говорить передусім про життя, зображає життя в усіх найзагадковіших і утаємниченіших його проявах. Для Шестова “Війна і мир” – істинно філософський твір, написаний художником. Він зазначає: “Сказати про гр. Толстого, що він не філософ, означає відняти у філософії одного з найвизначніших її діячів. Навпаки, філософія повинна рахуватися з гр. Толстим як з величиною, хоча його твори не мають форми трактатів і не примикають до якоїсь з існуючих шкіл” [10, с. 247].

Добу створення романів “Війна і мир” (1863–1869) і “Анна Кареніна” (1873–1877) Шестов характеризує як перший етап творчості Толстого. На цьому етапі його філософські ідеї викладаються в художній формі, через посередництво літературних персонажів. Тоді філософії письменника ще не був властивий повчальний тон морально-релігійної проповіді.

В епопеї “Війна і мир”, зауважує Л. Шестов, Толстой нікого ще не повчає, як жити і для чого жити. Письменник вважає, що усі повинні вчитися у життя і кожний, у підсумку, отримує належне. Особливо подобаються Шестову риси, якими наділив письменник одного з головних персонажів епопеї – П'єра Безухова, – визнання ним за кожною людиною можливості і права думати, почувати і дивитись на світ своєрідно, за власним розсудом, а також визнання неможливості словами переконати будь в чому іншу людину. До речі, прототипом П'єра філософ вважає самого автора “Війни і миру”. Через цей художній образ Толстой, на думку Шестова, викладає власні, найвистражданіші ідеї, головну з яких П'єр-Толстой у стані граничного афекту вигукує під час розмови з Наталією: “Я не винний, що я живий і хочу жити; і ви також”. На власне запитання: “Ну, а потім що? Що я буду робити?”. – П'єр відповідає собі так: “Нічого. Буду жити. Ах, як славно”. Отже, смисл життя для П'єра-Толстого полягав у самому житті. На думку Шестова, віднайдення цього смислу дало письменнику “те повне, радісне усвідомлення свободи, яке на той час становило його щастя... Він тепер мав віру, – не віру в якісь правила чи слова, чи думки, але віру в живого, завжди відчутного Бога” [11, с. 85].

Шестов особливо підкреслює, що доброчесність, безумовну відданість обов'язку, покірність долі, невміння відстоювати свої права Толстой часів “Війни і миру” і “Анни Кареніної” розглядав як невміння жити, а тих, хто зваблений вченням про обов'язок та доброчесність, пропускає повз себе реальне життя, іменує “пустоцвітом”. Так, в романі “Війна і мир” називає доброчесну Сою княжна Марія після того, як відбила у неї її нареченого Миколу. Різновидом “пустоцвіту” у творі “Анна Кареніна” виступає покірна всім випробуванням долі Варвара. На противагу їй головний герой роману – Левін (Шестов пов'язує його прізвище з іменем Толстого Лев і вважає цього героя alter ego письменника) цинічно заявляє, що “відверте служіння добру – є непотрібна неправда” [10, с. 217]. Левін, полишивши шукати добро, починає шукати щастя винятково для себе і врешті-решт знаходить у цьому смисл свого життя та набуває цілковитого душевного спокою.

Шестов декларує своє переважно байдуже ставлення до “Толстого-переможця”, яким той був у перший період своєї творчості; його більше приваблює “Толстой змучений, розгублений, переляканий”, Толстой – автор “Крейцерової сонати” і “Смерті Івана Ілліча” [11, с. 93]. Причому притягає так, що аж “дух перехоплює”.

Другий період творчості Толстого розпочинається з ламки світоглядних позицій, на яких письменник знаходився у перший період своєї творчості. Хронологічно цей злам припадає на 1882–

1884 рр. Першим його відображенням є публіцистична стаття Толстого “Думки, викликані переписом у Москві” (1882). У ній письменник проголошує: “Так не можна жити, так жити не можна” [10, с. 226]. Шестов вважає, що на другому етапі Толстой здійснює перехід від філософствування через посередництво художніх образів до філософствування всім своїм життям. Вихід з духовної кризи для себе і спасіння усього світу Толстой вбачає у вірі. Шестов наводить слова письменника з його ідейного маніфесту “У чому моя віра?” (1883): “Віра є знанням смислу життя, внаслідок якого людина не знищує себе, а живе. Віра є силою життя” [11, с. 97]. Отже, Толстой зараховує себе до людей віри, і безвір'я для нього неприйнятне. При цьому важливо наголосити, що у Толстого свої, толстовські, віра і віровчення.

Як зазначає Шестов, виклад релігійно-філософських ідей у публіцистичних творах Толстого перетворюється на проповідь догматики, яка згодом отримає назву “толстовства”. До основних догм толстовства Шестов зараховує принципи, виголошені Толстим у творах “Сповідь”, “В чому моя віра?”, “Шлях життя”, “Воскресіння” та ін. Насамперед – це ототожнення Бога з поняттям добра. По-друге, ствердження того, що поза добром, поза життям для добра немає спасіння. По-третє, обґрунтування того, що головним благом для людей є самозречення заради служіння своїм ближнім. Філософ наголошує, що власне християнського в толстовстві дуже мало [10, с. 255]. Він також в парадоксальний спосіб ставить знак рівності між проголошеним Ніцше “Бог – помер!” і толстовським “Бог – це добро”, вважаючи, що розчинення Бога в добрі рівнозначне проголошенню його смерті. Згідно з Шестовим, метою релігійно-філософської проповіді Толстого є зробити створений ним світогляд обов'язковим для усіх людей [10, с. 213]. Внаслідок такої установки в толстовстві виявляється сектантська нетерпимість до інакодумства та способу життя, відмінного від того, яке проповідував Толстой.

На думку Шестова, Толстой бажає відняти у людей те, що їм найбільш потрібне, і змусити їх прийняти те, що їм цілком непотрібне. З цією метою у творах Толстого другого періоду те, що людям дійсно потрібне, – оголошується злом, а ті люди, котрі не відмовляються від справді потрібних речей, – оголошуються аморальними, злими, поганими. Добром у Толстого є Бог. А тому поза добром для людини немає жодної мети [10, с. 255]. Шестов писав, що Толстой “стикнувся з якоюсь таємничою силою, яка дає йому державне право законотворчості – створювати і руйнувати світи. Він приймає те, що йому потрібно, він відкидає все, що йому заважає, хоча б це було великою цінністю в очах усього людства” [11, с. 75–76].

Шестов доходить висновку, що насправді Толстой у своїй релігійно-філософській проповіді може навіть не цілком свідомо прагнув не допомогти іншим людям, а самому собі знайти справу, яка приносила б задоволення, якого він більше не знаходив у літературній творчості.

Однак попри гострі і контроверсійні трактування ідейної спадщини великого письменника, якими рясніють тексти зазначених робіт Шестова, якщо уважно придивитись до самої суті тих характеристик, які філософ дає Толстому та його творчості, то цілком впевнено можна констатувати в душі “шестовізації”, що для цього мислителя Толстой виступає кимсь на кшталт alter ego. Особливо це стає помітним, якщо взяти до уваги думку, висловлену сучасним петербурзьким істориком філософії П.О. Сапроновим, котрий наголошує: “За суттю, всі численні шестовські звернення до творчості інших мислителів виконують одне завдання, завдання їх перевірки на релігійність, на відповідність філософії і віри в кожного мислителя” [10, с. 216]

Подібно до Толстого Шестов – філософ-літератор, як і Толстой, Шестов – самотній мандрівник “по душах людей”, котрий прагне у своїх релігійно-філософських текстах охопити усю історію людського буття, починаючи від зваблення Єви змієм і завершуючи есхатологією другого пришествя Господа. За Шестовим, джерелом філософствування для Толстого виступає власний морально-релігійний досвід. Цей досвід розуміється письменником як дещо винятково внутрішнє, інтимне, задушевне, що виражає і визначає собою найістотніше в людині і для людини. У певному розумінні у Толстого, як і в самого Шестова, було своє, інтимне ставлення до Святого Письма і свій власний Бог. Тільки для Толстого Богом було добро, а для Шестова – абсолютна можливість. В останньому своєму творі “Кіргеґард і екзистенціальна філософія (Глас волаючого в пустелі)” (1939) філософ дає таке визначення Бога: “Бог означає, що все можливе, і що можливе – означає Бог” [12, с. 630].

У толстовстві латентно розумілось, що існує деяка релігія і релігійність взагалі, позбавлена конфесійності. Така релігійність передбачає безпосередній, глибинний зв'язок віруючого з Богом (подібно до положень теології лютеранського пієтизму, детально розробленої німецьким протестантським теологом і філософом Фрідріхом Шлейєрмахером). Така релігійність не потребує конфесійної визначеності і ґрунтується виключно на релігійно-психологічному самовідчутті. Не належав до жодної конфесії і сам Шестов. На цю обставину звернув увагу відомий вітчизняний філософ В.Ф. Асмус, котрий писав, що релігійність Льва Шестова двозначна і навряд чи може задовольнити поборників будь-якої „позитивної” – конфесійної чи церковної – релігійності [2, с. 73]. Отже, Шестов, як і Толстой, нічиєї віри не поділяє і ні до якого, окрім свого власного, віросповідання не належить.

Завершуючи стислий виклад обраної проблеми, можна зробити такий висновок: Лев Шестов у своїх релігійно-філософських “мандрівках по душах” у кінцевому підсумку опинився на позиціях подібного до толстовського розуміння релігійності. У цих “мандрівках” мислитель знаходив більш чи менш близьких собі за духом і вірою людей. При цьому він не долучався до жодної з конфесій, які вважав вторинними та зовнішніми ознаками віросповідання. Віровчення, яке сповідує Шестов, виключно його власне, самобутнє. Воно виникло всередині нього без будь-якого натяку на подібність хоч в чомусь до властивого іншим людям сredo. Власна релігійна філософія заступала у Шестова релігію як таку. Саме ці риси релігійності філософа роблять його близьким до Толстого як релігійного мислителя. Недарма Шестов зізнавався, що сотні разів перечитував твори Толстого, від яких в нього “дух перехоплює” [11, с. 93].

1. Артаковский А. Журнал “Путь” (1925–1940): Поколение русских религиозных мыслителей в эмиграции / А. Артаковский. – К., 2000. 2. Асмус В.Ф. Лев Шестов и Кьеркегор / В.Ф. Асмус // *Философские науки*. – 1972. – №4. – С. 69–75. 3. Баранова-Шестова Н. Жизнь Льва Шестова / Наталия Баранова-Шестова – Париж: YMCA-PRESS, 1983. – Т.1. – 374 с. 4. Горovenko И. Европейцы читают Шестова, уроженца Киева // *Иван Горovenko*. – *Еженедельник* 2000. – 16 августа 2010. – С. 5. 5. Сапронов П.А. Образ философии у Льва Шестова / П. А. Сапронов // *Русская философия: проблема своеобразия и основные линии развития*. – СПб.: Гуманитарная Академия, 2008. – С. 216–233. 6. Сюй Фэнлинь. Смысл “библейской философии” у Льва Шестова // *Вопросы философии*. – 2007. – № 5. – С. 80–84. 7. Філософія Льва Шестова в контексті культури російського Срібного віку // *матер. наук. конф. 12–13 травня 2007 р.* – Вип. 13. – Дрогобич, 2008. 8. Шестов Л. Афины и Иерусалим / Лев Шестов. – М.: ООО “Изд-во АКТ”, 2007. – 413 с. 9. Шестов Л. Лекции по истории греческой философии / Лев Шестов. – М. – Париж, 2001. 10. Шестов Л. Апофеоз беспочвенности / Лев Шестов. – М.: ООО “Изд-во АСТ”, 2000. – 832 с. 11. Шестов Л. Разрушающий и создающий миры (По поводу 80-летнего юбилея Толстого) / Лев Шестов // *Великие кануны*. – М., 2007. – С. 64–123. 12. Шестов Л. Кьеркегор и экзистенциальная философия (Глас вопиющего в пустыне) / Лев Шестов // *Апофеоз беспочвенности*. – М.: ООО “Изд-во АСТ”, 2000. – С. 617–829.